

УДК 81

Ханикіна Н. В.

МОТИВАЦІЙНА ОСНОВА ДІЄСЛІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЗОВНІШНЬОГО Й ВНУТРІШНЬОГО СТАНІВ СУБ'ЄКТА

У статті розглянуто проблему мотивації дієслів із семантикою зовнішнього та внутрішнього станів суб'єкта. Диференційовано такі суміжні поняття, як мотивація, мотивованість, мотивізація. На основі загальної категоріально-лексичної семи «прояв стану суб'єкта: перебувати в певному стані й переживати стан» виявлено мотиваційну основу дієслівних найменувань на позначення двох типів стану суб'єкта: зовнішнього та внутрішнього (фізіологічно-тілесного та психоемоційного).

Ключові слова: мотиваційна основа, дієслова стану суб'єкта, зовнішній і внутрішній стани суб'єкта.

Ханыкина Н. В. Мотивационная основа глаголов со значением внешнего и внутреннего состояний субъекта. – Статья. В статье рассматривается проблема мотивации глаголов со значением внешнего и внутреннего состояний субъекта. Дифференцированы такие смежные понятия, как мотивация, мотивированность и мотивизация. На основе общей категориально-лексической семы «проявление состояния субъекта: находится в определенном состоянии и переживать состояние» выявлена мотивационная основа глагольных наименований для обозначения двух типов состояния субъекта: внешнего и внутреннего (физиолого-телесного и психоземotionalного).

Ключевые слова: мотивационная основа, глаголы состояния субъекта, внешнее и внутреннее состояния субъекта.

Khanykina N. V. Motivational basis of verbs with meaning of external and internal conditions of subject. – Article.

The article deals with the problem of motivation of verbs with the meaning of external and internal conditions of the subject. Concepts, such as motivation, motivation and motivization, have been differentiated. Motivational basis of verbal names of the two types of states of the subject, i.e. the external and internal ones: physiological body state and psychological and emotional state have been revealed due to the common categorical and lexical semes «manifestation of the state of the subject: to be in a certain condition and to feel the state of something».

Key words: motivational basis, subject condition verbs, external and internal conditions of the subject.

Сучасна теорія номінації з її основними векторами – словотвірною й когнітивною ономасіологією (О. Березович, Т. Вендіна, О. Селіванова, О. Снітко та ін.) – зорієнтована на вивчення механізмів мотивації тих мовних одиниць, що відображають особливості поведінки носіїв неспоріднених мов і їх фізичний (або тілесний/соматичний) і психоемоційний стани в процесі сприйняття навколишньої дійсності.

Складну й досі не розв'язану проблему при цьому становить аналіз словотвірної й когнітивної мотивації лексико-граматичних класів слів, які здатні передавати такі стани людини та які відображають специфіку поведінкових стереотипів представників різних етносів під час міжкультурного спілкування.

Найбільш дискусійними одиницями, що мають семантику стану, у мотиваційно-номінативному плані залишаються дієслова, адже вони акумулювали у своїй внутрішній і зовнішній формі складні механізми як первинного, так і вторинного знакопозначення. Окрему групу дієслів становлять ті, що позначають фізичний (тілесний) і психічний (емоційний) стани людини, які варто аналізувати разом, комплексно, адже обидва стани є виявами процесів, які відбуваються в людському організмі та впливають один на одного. Така взаємозумовленість у реальному житті людини передбачає аналіз дієслівних номінацій, що експлікують фізичний і психічний стани людини не ізольовано, а у взаємозв'язку

Ця проблема надзвичайно актуальна в порівняльно-історичному й зіставно-типологічному аспектах, адже для ефективності міжкультурних

контактів необхідними є глибокі знання дієслівних мовних фондів, якими послуговуються носії особливо генетично неспоріднених мов, зокрема тих культурних смислів, яких вони набули внаслідок переосмислення їх прямих значень під впливом і внутрішньомовних, і позамовних факторів.

Мета статті – виявити мотиваційну основу дієслів, що позначають зовнішній і внутрішній стани суб'єкта.

Складні питання мотивації назв у лінгвістиці, незважаючи на потужну традицію їх вивчення в царині словотвору, теорії номінації й когнітивній ономасіології, продовжують розроблятися у сферах порівняльно-історичного й зіставно-типологічного мовознавства, оскільки власне співвідношення твірних і похідних слів становить сутність словотвірного процесу та словотвірного механізму номінації в різних мовах загалом. Твірна база й похідне слово перебувають між собою у відношеннях дериваційної (словотвірної) мотивації (залежності), що має структурно-семантичний характер і визначає напрям мотивації.

Які ж дискусійні проблеми залишаються остаточно не розв'язаними і на матеріалі однієї мови, і на тлі зіставлення в різних мовах? Це насамперед сам термін *мотивація* (*мотивування*), поряд із яким одночасно функціонують такі суміжні, проте не зовсім тотожні терміни, як *мотивованість*, *мотивізація*. Поява цих дублетів, на думку О. Селіванової, потребує їх коректного витлумачення й розмежування [11, с. 157].

Класичне визначення словотвірної мотивації подано в багатьох роботах (візьмемо, наприклад,

одне з визначень, де під *мотивацією* розуміють процес, «одну зі сторін процесу деривації, особливою формою функціонування слова (дериваційно-мотиваційний процес)» [4, с. 3]), а також у підручниках зі словотвору, яке вже є загально-визнаним і прокоментованим багатьма науковцями-теоретиками та практиками як відношення між двома однокореновими словами, значення одного з яких або визначається за допомогою значення іншого або цілком збігається (ототожнюється) зі значенням іншого в усіх формах, крім частини-мовного (*радіти* – *радість*, «той, хто перебуває в стані радості») [10]. Майже таке ж розуміння мотивації пропонує й О. Блінова, синтезуювши суміжні його розуміння: мотивація – це зв'язок між словами, що виявляє їх мотивованість, яка у свою чергу визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семемі) і звукової оболонки слова (лексемі) на основі співвіднесеності слова з мовною й позамовною дійсністю [1, с. 297–298].

Тим часом *мотивованість* розглядається як результат такого процесу з огляду на внутрішню форму як засіб (основа) мотивації [6, с. 77].

На мовному рівні розрізняють (Н. Іщенко, Т. Кияк та інші) три види мотивованості: формальну, змістову та знакову. У роботі пропонується спроба представити своє бачення видів мотивованості мовного знака відповідно до досліджуваної в статті проблеми й мовного матеріалу, яким є *дієслівна лексика на позначення психічного й фізичного станів суб'єкта*.

Насамперед треба розпочати аналіз із формальної мотивованості, яку ми розуміємо дещо по-іншому, ніж у зазначених вище працях. Під *формальною мотивованістю* розуміємо механізм набуття мовною одиницею зовнішньої форми, тобто фонетичної форми й морфологічно-категоріального (частини-мовного) статусу. *Семантична мотивованість* визначається через відношення між внутрішньою формою та значенням похідного загалом [5, с. 213–215]. Відтак морфологічна мотивованість – це словотвірна модель номінативної одиниці, а семантична – це результат взаємовідношення між новим і попереднім значенням [6, с. 102]. *Знакова мотивованість* – це зв'язок між планом змісту (внутрішньої форми) і планом вираження (зовнішньої форми) мовної одиниці.

Власне сам процес вияву мотивації слова під час номінації об'єкта, визначення мотиву, тобто ознаки, за якою поіменованний об'єкт, називається *мотивізацією* слова [13, с. 177].

Як бачимо, між внутрішньою формою, мотивацією й мотивованістю наявна суттєва різниця: мотивація – це процес; внутрішня форма – засіб, на який спрямований цей процес; мотивованість – результат словотвірного акту. Мотивованість і мо-

тивація виявляються в синхронії, а розкриття внутрішньої форми потребує діахронічного підходу: з'ясування етимології слова або за необхідності реконструкції глибшої прамовної форми.

Виконання номінативної функції похідними словами, до яких належать і досліджувані в статті дієслівні номінації, що є вторинними одиницями мови, є об'єктом вивчення в словотвірній мотивації. В основі цих вторинних найменувань лежать мовні одиниці прямої номінації, які співвідносяться як мотивуюче й мотивоване. Отже, під словотвірною мотивацією (не мотивованістю) розуміємо раціональність зв'язку між позначеним і позначенням, наступність нових одиниць щодо попередніх, які представлені в мотивуючій базі перших.

Засобом процесу мотивації, як було з'ясовано вище, є не власне значення слова, а *мотив найменування* (мотиваційна ознака), тобто його внутрішня форма, яку ми інтерпретуємо як *основу мотивації* [12, с. 9–14; 8, с. 138]. *Мотиваційна ознака* – термін, яким здебільшого послуговуються під час характеристики ономазіологічного аспекту мотивованості. У словотвірному ж аспекті вживають термін *семантична ознака* (ознаки) (семантична ознака, що показує зв'язок мотиватора і мотивованого, тобто сема). Мотиваційна ознака, з одного боку є матеріально вираженою (мотиваційна форма) [1, с. 363], а з іншого боку, має певну семантику (семантичну ознаку), що стосуються плану змісту лексеми (мотиваційне значення). У випадку семантичної деривації мотиваційна ознака є копією твірного слова.

Описуючи мотиваційний механізм номінації, зокрема дієслівної, будемо вживати терміни *мотив*, *мотиваційна ознака*, *внутрішня форма* слова як інваріанти стосовно їх варіантів: *аломотив*, *семантична ознака*, *сема*. Безпосередньо внутрішня форма розглядається в роботі під час виявлення зумовленості вибору мотиваційної ознаки (вибір мотиваційної ознаки в процесі номінації детермінується як позамовними факторами (культурно-історичними й ментально-психологічними чинниками), так і внутрішньомовними), адже внутрішня форма слова – це історико-культурний, часом міфолого-архаїчний зв'язок між позамовною й мовною дійсністю.

Саме розкриття мотиваційної основи дієслівних найменувань на позначення фізичного та психоемоційного станів суб'єкта є метою статті.

Для того щоб з'ясувати механізми мотивації дієслівних найменувань стану суб'єкта в неспоріднених мовах, розглянемо детальніше сутність процесу формування дієслівної семантики стану загалом у мовах, що належать до різних сімей.

Останнім часом у лінгвістиці активізувався науковий інтерес до вивчення семантики дієслова як найбільш важливої частини мови.

Свого часу це пророкував ще В. Виноградов, який стверджував, що «дієслово є найскладнішою й найбільш ємною граматичною категорією» [3, с. 337], вкладаючи в ці думки смисл невичерпності цього лексико-граматичного класу слів, до якого завжди буде звернута увага представників різних лінгвістичних напрямів. Особливо ґрунтовними й різноаспектними були дослідження семантичної структури дієслова з позицій лексико-семантичної системи мови, коли розроблялися їх класифікації в лексико-семантичні групи, що вже тоді зробило їх багатим матеріалом для розгляду механізмів мотивації й номінаційних процесів, яким вони підлягали, розкриттю способів їх вторинної номінації.

Так, у лінгвістичній літературі описувалися різні лексико-семантичні групи дієслів, які чітко відмежовувалися одна від одної за своїми семантичними показниками. **Дієслова стану** ж становлять найбільш складну й неоднозначну в плані семантики та вторинної номінації лексико-граматичну групу дієслів, адже саме поняття стану є досить широким і неоднозначним. Розглянемо, як лексикографічні джерела витлумачують лексему *стан*.

«Тлумачний словник російської мови» С. Ожегова та Н. Шведової подає таке тлумачення: «*Состояние*: 1. см. Состоять. 2. Положение, внешние или внутренние обстоятельства, в которых находится кто-, что-н. В состоянии войны. Состояние погоды. Состояние здоровья. В состоянии покоя. 3. Физическое самочувствие, а также расположение духа, настроение. Находится в состоянии восторга. 4. Звание, социальное положение (устар.). Лишение прав состояния. 5. Имущество, собственность» [16, с. 751].

У «Словнику української мови» *стан* визначено таким чином:

«1. Обставини, умови, у яких хто-, що-небудь перебуває, існує; ситуація, зумовлена певними обставинами, умовами.

1.1. Сукупність ознак, рис, що характеризують предмет, явище вданий момент відповідно до певних вимог щодо якості, ступеня готовності і т. ін.

1.2. Місце, роль у суспільстві, у соціальному чи професійному середовищі; становище. Соціальний стан.

1.3. Фізичне самопочуття або настрої.

2. фіз. Сукупність величин, що характеризують фізичні ознаки тіла.

2.1. Характер розташування, взаємодія і рух часток речовини.

3. Сукупність суспільно-політичних відносин, обстановка суспільного життя.

4. Режим, розпорядок державного, суспільного життя, який встановлює влада.

5. (лінгв.) Граматична категорія стану служить для вираження взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дії. Вона властива тільки перехідним дієс-

ловам (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 399); лексико-граматичний розряд, що об'єднує слова (предикативні прислівники, безособово-предикативні слова і т. ін.), які вживаються у функції головного члена безособового речення (Сучасна українська літературна мова, V, 1973, 261)» [16, с. 643].

«**Угорсько-російський словник**» лексему *állapot* та її синоніми трактує так:

«1. Состояние; *cseppfolyós* – физ. жидкое состояние; *egészségi* – состояние здоровья; *üzemképes* – рабочее состояние (механизма); *jó/rossz – ban* – в хорошем/плохом состоянии; *ittas – ban* в нетрезвом виде; *nyers – ban* – в сыром виде; *a beteg – a javult/rosszabbodott* – состояние больного улучшилось/ухудшилось;

2. *Helyzet, viszony* – положение; *családi* – семейное положение; *tűrhetetlen* – нетерпимое положение; *vagyoni* – имущественное положение» [14, с. 35].

Як бачимо, розуміння стану в українській та угорській мовах мають спільну семантичну основу, яка диференціюється на два аспекти: 1) стан когось, чогось; 2) положення (обставини). Однак є й відмінності. Засоби вираження безпосередньо стану в кожній із мов є своєрідними, проте найбільше навантаження виконують **дієслова стану**.

Спираючись на ці визначення, можна говорити про категоріальний статус поняття «стан». Передусім варто зазначити, що поняття «стан» є онтологічною (стан – це певне явище дійсності; відображення в мові специфічної форми буття предмета, що виникає під впливом внутрішніх та/або зовнішніх факторів, при цьому такі фактори не змінюють сутнісних характеристик предмета. На підставі цього Т. Булігіна виділяє **основні онтологічні типи семантики стану**: 1 тип – психологічний, фізіологічний, соціальний стани людини; 2 тип – стан природи й навколишнього середовища; 3 тип – фізичний стан неживого предмета та ін. [2, с. 8]) і гносеологічною філософською категорією.

Онтологічним підґрунтям для вивчення типів і видів стану служать відчуття, що переживає людина, зміни в зовнішності, характерні для конкретного стану, зміни в поведінці, у реакції на зовнішнє середовище (фізіологічний/фізичний/тілесний, психологічний/емоційний та інші типи стану). Гносеологічний аспект стану включає знання людини про те, як виявляється стан.

Універсальність цієї категорії сприяла формуванню широкого й вузького підходів до вивчення категорії стану в лінгвістиці. Широкий підхід до розуміння поняття «стан», що може стосуватися як істот, так і неістот, зорієнтований на розгляд відображення в мові уявлень про навколишній світ, а сам термін вживається на позначення всіх видів стану (стабільних і змінних, зокрема епізодичних, минулих станів людини), а також ситуацій і явищ

дійсності, пов'язаних зі станом [9, с. 42]. За вузького підходу до стану відносять, як правило, дієслова (або інші лексико-граматичні класи слів), що позначають різні типи стану суб'єкта-людини (фізіологічний/фізичний/тілесний, психологічний/емоційний та інші типи стану).

Оскільки стани людини актуальні для конкретного відрізка часу, непостійні, на відміну від її якостей, то вони повинні змінювати один одного в часі. Отже, вираження будь-якого стану людини передбачає зіставлення цього стану з іншими можливими станами тієї ж самої людини. Тому дослідники категорії стану диференціюють його ще й за ознакою процесуальності/непроцесуальності, яку пов'язують як із дієслівними (*сумувати, радіти, старіти*), так і недієслівними (*сумно, шкода*) засобами вираження.

Новий погляд на розкриття потенційних можливостей дієслів із семантикою стану запропонували прибічники *когнітивно-граматичного* аспекту, які почали аналізувати їх як відображення ситуації стану загалом (З. Попова, Ю. Степанов та інші). Окремо відзначимо найновіші роботи В. Копрова із семантико-функціонального зіставного синтаксису російської, англійської й угорської мов, де аналізуються засоби вираження стану в складі речень з інваріантною семантичною структурою «суб'єкт і його дія/стан» [7, с. 16–19].

У статті актуалізовано когнітивно-ономасіологічний аспект вивчення дієслівних найменувань зовнішнього та внутрішнього стану суб'єкта в неспоріднених мовах, зокрема українській та угорській.

Розглянемо, які семи є мотиваторами для утворення дієслівних номінацій на позначення таких станів суб'єкта.

Дієслова, що позначають *зовнішній прояв стану суб'єкта*, тобто його *фізичний/тілесний стан*, мотивовані, наприклад, такими ознаками:

«ставати товщим; поправлятися» (*гладшати*); перебувати в напівсонному стані, неміцно спати (*дрімати*); «втрачати чутливість, гнучкість, рухливість від холоду (про людину), замерзнути – стан переохолодження» (*дубіти*); «стати молодшим; помолодшати» (*замолодіти*).

Загальний мотив дієслів групи «прояв стану суб'єкта: перебувати в певному стані» – виявляти зовнішні ознаки росту, фігури, голови, рис обличчя (фізичного тіла), віку, загалом здоров'я тощо.

Дієслова, що позначають *внутрішній прояв стану суб'єкта*, тобто його *психоемоційний стан*, мотивовані такими ознаками: «бути в збудженому стані» (*гарячитися*); «зазнавати почуття незадоволення, досади, гніву, злості; роздратовуватися, злитися» (*дратуватися*); «відчувати страх, переляк; ставати боязким, лякливим» (*злякуватися*); «відчувати неспокій, тривогу» (*непокоїтися*) та ін.

Загальний мотив дієслів мотиваційної моделі «прояв стану суб'єкта: переживати стан» – набувати й виражати внутрішні якості (про людину: ставати будь-яким за характером, схильностями, ситуаціями, обставинами).

Підсумовуючи, варто зазначити, що відповідно до онтологічного та гносеологічного аспектів розуміння категорії стану суб'єкта мотиваційною ознакою дієслівної семантики стану суб'єкта є загальна категоріально-лексична сема «прояв стану суб'єкта: перебувати в певному стані і переживати стан». Оскільки досліджується фізичний/тілесний і психічний/емоційний стан суб'єкта й обрано такий лексико-граматичний клас слів, що позначають ці стани, як дієслова, то складниками цієї мотиваційної ознаки, орієнтуючись на матеріал дослідження, є два аломотиви: «зовнішній прояв стану суб'єкта» та «внутрішній прояв стану суб'єкта – переживання стану».

Література

1. Блинова О. Мотивология и её аспекты / О. Блинова. – изд. 3-е, испр. и доп. – М. : КРАСАНД, 2010. – 304 с.
2. Булыгина Т. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. Булыгина // Семантические типы предикатов. – М., 1982. – С. 7–85.
3. Виноградов В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. Виноградов. – М., 1972. – 639 с.
4. Голев Н. Естественная номинация объектов природы собственными и нарицательными именами / Н. Голев // Вопросы ономастики. – 1974. – № 89. – С. 88–97.
5. Ищенко Н. Словообразовательная синонимия в современном немецком языке : [монография] / Н. Ищенко. – К. : Издательский центр КДЛУ, 1999. – 348 с.
6. Кияк Т. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики) / Т. Кияк. – Львов : Изд-во при Львовском гос. ун-те издат. объединения «Вища школа», 1988. – 164 с.
7. Копров В. Аспекты сопоставительной типологии простого предложения (на материале русского, английского и венгерского языков) / В. Копров. – Воронеж : ВГУ, 1999. – 160 с.
8. Манакін В. Внутрішня форма слова як параметр міжмовного зіставлення / В. Манакін // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. праць. – К. : Вид. центр КНЛУ. – 2005. – Вип. 7. – С. 138–140.
9. Пименова М.В. Концепт СЕРДЦЕ: образ, понятие, символ : [монография]. – Кемерово : КеМГУ, 2007. – 500 с.
10. Плющ М. Словотвір / М. Плющ // Сучасна українська літературна мова : [підручник] / за ред. М. Плюща. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.
11. Селіванова О. Когнітивна концепція словотвірної мотивації / О. Селіванова // Проблеми загального германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В.В. Левицького : зб. наук. праць. – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – С. 379–389.

12. Снітко О. Внутрішня форма і зміст номінативних одиниць / О. Снітко // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 9–14.

13. Ягафарова Г. Основные ономазиологические понятия. Вестник Челябинского государственного университета / Г. Ягафонова. – 2010. – № 13(194) : Филология. Искусствоведение. – Вып. 43. – С. 172–177.

Лексикографічні джерела

14. Венгерско-русский словарь : [40 000 слов] / под общей ред. Л. Гальди. – 2 изд., стереотип. – М. ; Будапешт : Русский язык ; Издательство Академии наук Венгрии, 1987. – 872 с.

15. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1997. – 847 с.

16. Словник української мови : у 11 т. / за ред. І.К. Білодіда ; Інститут мовознавства АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua>.